

## Повість

I

Уявіть: ви вперше приїхали в цей далекий лісовий закуток, у білоруське село. Виходите з хати, вас ще й досі ніби похитує після поїзда. В невеликій кімнаті було жарко натоплено, і ви за порогом смакуєте прохолодою. Ну як воно тут, яке повітря на Поліссі?.. Вже пізній вечір, на вулиці підморожує, легенько хрумтить під ногами пришерхла земля. І ви, за селянською звичкою, стоїте і статечно міркуєте; чи не рано господар укинув сьогодні картоплю в оту піскувату землю за погребом? Хоч і травень, а ніяк не розпогодиться, холодно.

З двору вам видно високу стіну загорожі, яка заставлена стосами (тут кажуть — шурками) дров. А далі визирають темні верхи міцних дерев'яних хат, за хатами — ліс, глуха білоруська пуща, над якою то тут, то там світиться небо від газових факелів. Мені сказали: то нафта, горить у лісі газ над новими свердловинами; вигорить метан із верхнього горизонту, тоді добувають нафту... Тривожне і якесь неземне видовище: ніч, графітно-темна смужка соснового бору, і над лісом — космічні стовпи газових факелів. Коли я їхав сюди, в село Кривичі, до батькових родичів, на всій залізничній лінії від Рєчиці й до Гомеля поспішливо мчали нафтовози — нескінченні ешелони мазутно-чорних цистерн. Чи гадалося колись батькові, що тут приховано, під цими бездонними драгвами? Полісся, гниле правічне болото, зелені мохи, грибна тиша галявин, і раптом — нафта! Чорне золото глибин! Рвонулись до неї — крізь ліс і трясовини — лінії електропередач. Пролягли — по колодах, піску, щебінці — автодороги. Як океанські судна, врізалися в соснові бори білі високі корпуси гуртожитків, їдалень, гастрономів. На "Жигулях", мотоциклах, велосипедах їдуть щоранку з ближніх і далеких сіл (туди ж, до нафти) молоді, веселі, по-теперішньому патлаті поліщуки, оглушуючи тихі околиці транзисторною музикою... Зовсім інше Полісся, не те, яким воно жило в спогадах і розповідях мого батька. У Кривичах він народився, тут

скуштував землекопського та лісорубського хліба, і По\* лісся зринало в його спогадах, як полотняна, грибна, березово-біла ідилія.

...А тепер я чую крізь ніч, як гудуть і гудуть мотори, з усіх боків підступаючи до болотних прірв...

Надивившись на високі заграви у небі, я повертаю до порога і раптом — у відблисках тих же нафтових факелів— бачу куток старого поліського села. Воно стоїть принишкле, ніби прислухається до лісової тиші. Тес на хатах почорнів, і вся вулиця зливається в темряві з хвойником, з горбами сірого піску. Багато між дворами пустирів, від них віє холодом і пустельністю. Колись на тих місцях стояли добротні зруби, змело їх полум'ям війни. Де-не-де туляться маленькі, просто мініатюрні грибки-комірчини, тут їх називають хатульками. Вікна в хатульках не світяться, двері глухо зачинені. Стежки в дворі нема, трава нетоптана, зелена берізка в'ється по самих стінах. Це теж пам'ять війни. У деяких з них доживають віку старі, самотні жінки — партизанські вдови.

Удень я проходив Моховою вулицею і бачив: під своїм "грибком" стояла жінка в чорному, згорблена й зсушена роками, кістляве тіло її полоскав вітер. Здавалось, вона зсохлася в скорботі, день і ніч стоїть тут серед запустілого двору, лице в неї вмерло, і тільки очі когось ждуть. Очі старої хворої жінки найбільше мене вразили: з них текли сльози, і крізь сльози, не витираючи їх, з якимось моторошним напруженням стара білоруска дивилась на ліс. "Там у неї згоріли діти й чоловік",— сказав мені Саша Козур, коли ми проходили мимо. Я побачив: у її набряклих бездонно скорботних очах і досі щось горіло. Мабуть, оті воєнні пожежі.

...Фашисти тричі палили Кривичі, потім добивали жінок і дітей у землянках, у ямах. І зараз у пам'яті людей, у їхніх душах і свідомості страшно все переплелось, минуле й сьогоднішнє, яскраві факели над пущею і зовсім інші загрависька.

Мене будять рано і кличуть до столу. Вмиваюся, зиркаю оком по хаті, роздивляюся, як живуть Козури. Нічого, добре живуть.

Оселя у них типово поліщуцька. Зрублена вона з колод. У сінях ви бачите ці міцні, підігнані один до одного соснові кругляки; вони законопачені тільки ватою й клоччям, зверху нічим не зарихтовані. А в двох кімнатах стіни обклеєні шпалерами, підлога надзеркалена до блиску гарною густо-червоною фарбою. Це вам не курна поліська хата, це весела й чиста світлиця, не гірша київської. Ще я помітив: груба й плита у них побілені, як і в нас на Україні, але Козури зробили хитріше: поверх білої глини взяли й пройшлися білилами, розведеними на оліфі. Дуже зручна новинка: глина не береться, не мажеться, і стіни сяють на сонці, як полаковані. (Думаю: може, написати матері в село на Кіровоградщину, хай і вона так зробить, щоб не витиралися стіни?)

Шура сидить у тому білому сяєві, нашвидкоруч підсні-дує і каже мені:

— Сьогодні в" школі у нас великий день.. Останній дзвоник. Молодші класи відпускаємо на літню пашу, хай гуляють. Збирайся, підемо. Тобі цікаво буде глянути.

Хоча Шура — мій двоюрідний брат (по батьковій лінії), я не можу його назвати Шурою, не повертається язик. Він директор школи, а мені чомусь з дитинства вклалося в голову, що вчитель, тим паче директор, і народжується ніяким не Шурою, а вже готовим Олександром Івановичем. А потім, він усе-таки старший за мене, пройшов з автоматом війну. З партизанських років, я бачу, у нього пам'ятна мітка: їсть і підтримує праву руку під лікоть — прострелена в нього рука. Отож я збиваюся: то назву його Шурою, то тут же хутенько Олександром Івановичем... Він дуже схожий на мого батька: високий білолобий поліщук, лице велике, світле, трохи продовгувате, очі сірі й спокійні і така ж спокійна добра вдача. Може, те, що він схожий на батька, теж примушує мене триматися на делікатній дистанції.

Ми збираємось і йдемо до школи. А вона зовсім близько. Кінчається маленький директорів город, за ним одразу — шкільне подвір'я. (Селяни тут називають свої городи планами або картами. Земля у них піщана, скупа, без добрив зовсім не родить, тим-то городи в селі невеликі, дбайливо доглянуті; вони справді лежать рівними картами між сусідніми провулками, наче хтось їх розграфив під лінійку. "На моїм плані,— каже вранці сусід,— вельми добре бульба виклювується"). Шура, себто Олександр Іванович, веде мене спочатку не в класи, а в шкільний сад. Можна

зрозуміти людину: на Поліссі фруктовий сад — дивина. Тільки зараз я помітив: село обступає густий сосновий ліс, а самі Кривичі голі, без дерев. Бо під ногами товща піску і торф, яблуні й вишні одвіку сюди не заходили. Зате в шкільному саду, на радість дітям, ростуть і яблуні, і вишні, і груші. З вікон школи видно, як гарно цвітуть зараз молоді деревця і як заповзято трудяться над білим цвітом бджоли. Директор веде мене стежкою, розказує, де він дістав молоді саджанці (їздив на Україну, до друга-ботаніка в Чернігів), і як вони гуртом, класами, копали ями, завозили перегній, а потім... Тут директор кивком голови показав на колодязь у саду (самі викопали!) і на групу дівчаток, які відрами тягали воду й поливали деревця. "Наші чергові, юннати!" — задоволено мовив Козур. У білих фартушках, малі поливальниці теж скидалися на бджілок, що заклопотано снували серед білого весняного цвіту.

Та найбільша гордість директора — нова школа.

Чимала дерев'яна споруда виросла в центрі села, розгорнула під прямим кутом два свої крила-приміщення. Для мого степового ока вигляд школи трохи незвичний. Якось важкуватість, якось ніби похмурість у її зовнішній подобі. Замість легкої білої стіни або цегляної кладки — зруб із важких колод. Міцне стругане дерево, нефарбоване, воно потемніло, затекло смолою; видно, як стягнуто й зшито, як складено стіни, як вирізано карнизи й наличники. Словом, видно всю душу дерева, всю його плоть — до найменших сучків і тріщин. Живе, майже необроблене дерево стало для нас спорудою, школою. І нехай

звикає око: в дерев'яній, у старій поліській архітектурі є своя суворость, своя первісна, міцна краса.

В усьому помічається: школа (не без впливу директора, як я зрозумів згодом) хоче зробити все так, щоб і сьогоднішні діти не одривалися від землі, щоб і вони мали одвічну радість людини, яка живе тісно злита з природою і яка змалку відкриває для себе і ці тихі річечки на лугах, і вечірні зорі над лісом, і запах сіна, той неповторний запах дитинства, що сниться нам потім усе життя...

У школі не просто сад. Хто приходить у перший клас (так заведено директором), той приносить з собою або кущ бузку, або відросток черешні, садить його, поливає, доглядає аж до восьмого класу, до випускного вечора. Гляньте: на всіх деревцях висять акуратні таблички, де сказано, хто й коли посадив їх. Ви — господар, ви — батько

цієї тоненької грушки чи яблуньки, і ви не захочете, щоб вона прив'яла, всохла, коли поряд неї так розкішно зеленіють саджанці ваших друзів-однокурсників. Ви поїдете в армію, в інститут, а ваше деревце (з букварем принесене в школу!) поливатимуть інші діти, молодші, і вони напишуть вам у листі: "Приїжджайте, на вашій яблуньці гарно зав'язалося цього літа... аж п'ять яблук!"

У школі не просто квіти на вікнах. Їх принесли учні з дому, вони самі їх вирощують і доглядають. У школі не просто теплиця — там проходять уроки з ботаніки, і там діти роблять простенькі дослідження: схрещують, запилюють, "одомашнюють" дикоростучі трави та ягоди.

Олександр Іванович запросив мене на свій урок (а він викладає природознавство), і я почув од нього не дуже хитрий, та, мабуть, вічно мудрий секрет вихователя, перейнятий нами ще з натурфілософії. "Що таке, друзі, спостерігати за природою? — спитав директор учнів і сам відповів: — Це значить — викопай лунку, посади в землю насінина, поливай і дивись, яке з того вийде чудо".

Секрет, як бачите, простий. Посади! Вирости! Доглянь! І тоді спостерігай — у школі, на вулиці, у себе в кімнаті. Живе, активне спостереження, а не те, що від нудьги й від душевних лінощів.

Після уроків ми пішли на свято останнього дзвоника.

Свято було як свято. Дуже простеньке, але щире. Тут же, під вікнами школи, зібрався чималий гурт малюків. Піонервожата їх підрівняла, сказала "тихше!", винесла й поставила посередині столик. На тому столику нічого не було, тільки скатертина і невеликий дзвоник. Трошки погнутий, зеленкуватий від давності, ще й вищерблений. Але всі жовтенята поглядали на нього так, ніби то сиділа химерна пташка, яка зараз пурхне й кудись полетить. Вони тихенько штовхалися, пересміювались, перешіптувались. Я розумів цих дітей: кінець навчанню! їм давно не терпиться, вже горять ноги, швидше б пролунав останній дзвоник і тоді — в ліс, на волю, по сон-траву, по ранні гриби!

З неприхованою цікавістю я вдивляюся в їхні живі, за-мурзані, симпатичні личка. Вгадував знайомих, тих, що відповідали на уроці ботаніки. В душі й досі мені бриніли милі білоруські словечка, які так співучо, так мелодійно вимовляли дівчатка: зя-зюль-кн, квет-кі, птушки, молодіє древци... Видно було, що це селянські діти. У них чорнуваті потріскані руки, чобітки в землі, щоки пашать од вітру; вони рубають дрова, чистять картоплю, садять городи, тягають воду з колодязя; багато хто з них — єдина допомога вдома батькові та матері. А осторонь стояли старшокласники в плащах "болоньях", з модними зачісками, високі, інтелігентно бліді від науки. Вони дещо стомлено, зверхньо дивились на малюків, як на своє далеке минуле...

Директор сказав коротке слово. Дівчатка-старшокласни-ці, які досі стояли, загадково ховаючи руки за спини (хоч усі бачили, що в їхніх руках квіти), раптом зірвалися з місць і вручили меншим букети, і букети неабиякі — свіжі ранні тюльпани, вирощені в шкільній теплиці.

Отоді й пурхнув птах зі столу.

Піонервожата вивела з гурту маленького вихрястого хлопчика (він, здається, був найменший, але міцний, з тугими щоками, справжній тобі колобок). Хлопчик узяв дзвоника, підняв його високо над головою і натхненно закалатав, обходячи ряди школярів. Лице його пашіло від щастя, сяяло.

— Ура!"— застрибали діти.

Вгору полетіли шапки й картузи, гурт в одну мить розсипався й розлетівся, хтось на ходу кинув через штахетик свій пом'ятий, залитий чорнилом портфель: воля!

Ми вже сиділи в директоровій хаті за столом, і Олександр Івинович, ревниво заглядаючи гостеві в очі, спитав, як сподобалося свято. Я сказав: гарне свято! Особливо запам'ятався отой малий чорнявий хлопчина, який з такою радістю калатав дзвоником кожному просто над вухом. "Літо! Канікули!" — було написано на його розчервонілому личку.

Олександр Іванович стомлено посміхнувся.

"Чудні діти! — можна було прочитати його думки.— Рвуться вони з школи, а мине тільки тиждень, другий — і знов починають бігати до школи, хто в сад, хто на спортивну площадку, а декотрі, дивись, уже заглядають у свої класи, тягнуться навшпиньках до вікон. І, мабуть, там, у притихлих насторожених класах, їм ввижається хтозна-який світ, повен таємниць і чародійства. Знудьгувалися вони за тим світом".

— А ти звернув увагу на наш дзвоник? — спитав директор зовсім про інше.

Він досить виразно переглянувся з дружиною Анею, вчителькою тієї ж школи. Видно було, вони мають щось своє на думці і підштовхують гостя: чи здогадається він?

Дзвоник? Звичайний собі дзвоник, може, трохи архаїчний, тепер таких не часто побачиш у школі.

— Ну ні! — весело заперечив Саша.— Дзвоник у нас не простий! Історичний, можна сказати. Ми, ним дзвонимо тільки два рази на рік, в урочисті моменти, на перше вересня, коли починаємо заняття, і в травні, коли закінчуємо. Дуже пам'ятний він для нас.

Саша знов переглянувся з Анею, тільки вже без усмішки. Він раптом примовк, спохмурнів, очевидно, нахлинули якісь давні спогади. І зовсім іншим голосом, глухішим, сказав:

— Тут ціла історія, за цим стареньким дзвоником. Тяжка, брате, історія, з кров'ю. Вважай, історія того, як ми вижили і з чого починали на пустирищі.

### III

Поранений і оглушений вибухом, він довго відлежувався в лісовій землянці. Не бачив, як зійшли сніги, як зазеленіла перша трава в урочищі. Коли вийшов на вулицю — а вулиця в таборі була лісова — між деревами стояли високі, вже зовсім безлюдні партизанські курені. Вдихнув сирого, з душком весняної цвілі повітря, в голові йому зашуміло, і він хутенько, щоб не впасти, сперся на вкопану жердину, раніше на тій жердині стирчали вусики радіоантени. Відчув млюсть і кволість в усьому тілі. Від бинта, на якому висіла перев'язана його права рука, нудно пахло йодоформом, крізь марлю помалу просочувалась кров. У таборі вільно перегукувались два чи три чоловіки, ліс тепер свій, можна на повний голос кричати й сміятися, ніхто не пустить тобі чергу в спину. Партизани

складали на підводи останнє майно, здавали зброю і вибухівку армійським офіцерам.

Підійшов чорновусий Гордійович, недавній комісар загону, тепер він був головою сільради:

— От що, товаришу Козур. Добре, що ти встав. Направляємо тебе в Кривичі, в твоє ж село. Дітей позбирали й позвозили з усіх партизанських баз. Сам знаєш, багато там сиріт, переростків, скалічених війною дітлахів, треба їх вчити. Берись, організовуй школу.

Козур був двометрового зросту, дарма, що виріс на пісній кривичанській бульбі й трошки не дотяг до повних вісімнадцяти років. Від теперішнього директора відрізнявся тим, що був довгов'язий і тонкий, як очеретина, легко пролазив під колючим дротом і між штахетинами пристанційних загорож. Він ще нетвердо стояв на ногах, похитувався від легенького вітерця. Своєму комісарові міг біг сказати: "Мені б самому, товаришу комісар, сісти б за парту, в мене самого грамоти — кіт наплакав..." Але він знав: війна ще триває, фронт відкотився на захід, до Польщі й Пруссії, і всі боєздатні люди з села, вчителі теж — там, на передовій...

Боєць підривної партизанської групи, він звик точно й совісно виконувати накази.

— Слухаюсь,— коротко відповів Гордійовичу. Зітхнув, подумав про себе: "Пропав ти, Сашко! Який

з тебе вчитель! Це ж, брат, не те, що міну заклав під шпалу — і двадцять вагонів летять під укіс. Тут сам полетиш з рейок, бо що знав — забув, навіть квадрат катетів, який дорівнює, біс його знає, чому він там дорівнює!..."-

Спитав тільки про одне: де буде школа? Стара згоріла дощенту, попелу від неї не залишилося.

Комісар глянув на весняне сонце, яке м'яко світило крізь сосни, стер з лица сіру, землисту втому й сказав:

— На квартирах буде школа. В тих людей, що нап'яли хоч якусь халабуду. Війна, голубчику! До всього доводиться нам призвичаюватись. Он хворих партизанів, обморожених, і тих нема куди розвезти. Спалені села... Така ситуація, брат. Ми з тобою, вважай, два мужчини, більш-менш в строю, на всю округу, Так що прошу тебе, сину, берись, організовуй школу. Нема більш кому.

З гіркотою подумав Сашко: "Все! Відвоювався ти! Вуса не голив, а вже інвалід. У тил списують!.." Згадав, як беріг у землянці і як ховав коло себе під нарами автомат, міни, детонатори, все те, що волік на собі від станції, тягнув однією рукою, бо іншої... бо в іншій було повно крові в рукаві. Думав, ще раз піде з товаришами на бойове завдання. І не зміг, не пішов. Прибінтували його на всю весну до голих дощок. Що ж, автомат здав, треба озброюватись крейдою і дерев'яною указкою.

#### IV

Школа на квартирах, фронтова школа...

Минуло не мало не багато, тридцять років, а Олександрові Івановичу часто здається, що все те було недавно, буквально вчора.

Тісна, приземкувата селянська хата. Душно й темнувато в ній, бо вікно одне й те запітнявіло. Горить у печі вогонь, хазяйка готує собі обід, а діти-школярі вчаться. Парт нема, стоять замість них дерев'яні козлики, збиті з грубих нетесаних дощок. Ніжки у них розкарякуваті — дві планки навхрест. За козликами учні сидять по четверо.

Клас в Олександра Івановича змішаний. Тут і малюки, які зовсім ще не ходили до школи (виросли вони в лісі, в біженських куренях); тут і переростки, які починали вчитися до війни, та потім — три роки страшних поневірянь у лісах і по чужих селах. Старші записалися хто в який клас: одні в другий (ті, що забули письмо), інші в третій, а хто сміливіший — і в п'ятий. Проте всі вони, менші й переростки, сидять разом. Он Павлик Гриб — у нього під носом почав пробиватися світлий пушок — не відпускає від себе малої сестрички. Так йому наказала мати, так він і тримає її, дрібну й рідкозубу, у себе під боком, сердито осмикує її: "Цить мені! Сиди!... Ще чого захотіла, потерпиш!.." Після того, як Павлик з сестрою загубився був у блокованому фашистами лісі і вночі, крізь вороже оточення, хтозна-як пробрався з малою в глухий болотистий закутень сусіднього району, мати боялася за них, не хотіла віддавати до школи, просила директора: "Дивіться, не пускайте їх далеко від себе".

А довгов'язий хлопець-директор, не набагато старший за декого з своїх учнів, стоїть зараз біля дверей. Ці важкі, трохи обгорілі двері дітлахи притягли з попелища, і вони правлять їм за шкільну дошку. Грудочкою білої глини Олександр Іванович пише на дверях теорему, доказує швидше собі, а не дітям, що квадрат одного катета плюс квадрат другого катета дорівнює, якщо не наплутав старик Піфагор, квадратові гіпотенузи. Він пише лівою рукою, кладе букви косо, глина розсипається і вся долівка від неї під ногами біла, а правою рукою він чує, як під пов'язкою, в старій рані, сверблять і ворухаються дрібні гострі осколки, це його дратує, хочеться розірвати бинт і чимось витягти, виколупати шматочки металу.

З хатньої півтемряви дивляться на нього суворі дитячі очі — великі, вологі, з голодним блиском. Клас затаївся, навіть не чути, щоб хтось поворушився або перевів подих. Вся увага дітей — на дошку.

Йде урок математики, історії, літератури — все ралом.

Тут же, коло парт, горить на всю силу вогонь у печі, булькає вода в казанах, і біля вогню порядкує тітка Мок-рина, партизанська мати. Вона

пустила до —себе школу. Мокрина — маленька присадкувата жіночка, до самих очей пов'язана хусткою, все лице її в дрібних золотистих зморшках. На свої літа вона дуже жвава й проворна. З примовкою: "Вибачайте, дітки!" — вона гримить рогачем, і той рогач літає над головами учнів. Щось балакаючи, вона тягне з вогню чорний казан, на всю хату лине теплий солодкий дух вареної картоплі. В голодного Олександра Івановича пливуть кудись катети й гіпотенуза, в струменях пари пританцьовують стіни, все скаламучується в голові, і він тільки бачить, як і діти його, мов на магніт, повертають голови на той казан, з якого валить гаряча пара. Пі-фагор і вчитель забуті, їх не відірвеш тепер від запаху, від солодкого крохмального духу. А тітка Мокрина, обпікаючи собі пальці, вихвачує з казана бульбу, зварену в кожушках, хукає на неї, перекидає з долоні на долоню, остуджує і подає дітям. Вона щось прибалакує і до бульби, і до дітей, однак учитель не чує, він прихилився до дверей, заплющив очі, побоюючись одного, —щоб не зомліти, не впасти тут же, перед очима дітей, від голодного знепри-томнення.

І йому останньому тітка Мокрина кладе в руку дві картоплини. Крізь шум і туман у голові він чує веселу її примовку: "Тепленького, тепленького кинь собі на душу, бо крові в тебе нема, стоїш ти білий увесь, як та крейда..." Справді, пальці в нього холодні, і навіть гаряча картопля йому не пече.

Тут же на уроці вони підсніднують крихкою, добре відвареною бульбою.

Тітка ж Мокрина не присідає, нема їй коли. Бере миску і біжить за ширму, там у неї ще один квартирант. За піччю, в глухому кутку, який запнули рядом, стиха постогнує, просить води тяжко хворий партизан — їзовий Григорій, хлопець років двадцяти чотирьох. Привезли його недавно, щось недобре у нього з легенями; попав під ребра осколок, а тоді ще й застудився він зимою, коли партизани ховалися в болотах від карателів. Йому тяжко й нудно самому в темряві, за перегородкою, він хоче курити, а тітка Мокрина свариться, не дає, каже: "Ти й так зжовк, перевівся на суху вощину". Від довгого лежання у нього відкрилась рана

на спині. Тітка повертає його на бік, щоб теплою водою промити рану, а він скрипить зубами, глухо лається, сорочка й рядно присохли у нього з кров'ю до тіла.

Діти притихають за партами, від крику і лайки вони всі прищулюються, і директор киває їм на двері: вийдіть... переждіть хвилинку.

Мовчки, всі разом діти протовплюються в сіни, там трохи перечікують за дверима і тихо повертаються в клас.

V

Школа ця була незвичайна.

Вчилися перші дні тільки на слух. Учитель розказував — діти слухали. Діти розказували — вчитель слухав. Якби хто й хотів щось записати, не було чим і на чому.. Голі парти, рученята на столі, ні ц кого ні книжки, ні олівця", ні клаптика паперу. Три зими страшної окупації відкинули людей у допечерні часи. Селяни повернулися з лісу обірвані, в постолах, у рогожинах, з гнійними струпами на тілі, придавлені нечуваним горем: крик дітей і старих батьків, яких фашисти облили бензином і підпалили в колгоспній коморі, ще й досі роздирав їм душі. Повернулися вони в спалене село, на голі попелища, не дотрамо-ти їм було.

...Та все ж дітей віддали до школи.

"Як їх учити? Де взяти, якщо не підручника, то хоча б поганенького конспекта?" — ось що мучило в ті дні довгов'язого білого від безкрів'я Сашка, тобто Олександра Івановича. Він напружував замулену роками пам'ять і зі страхом переконувався: Пунічні війни, закони Бойля-Маріотта, чашолистки, умовні рефлексии, протоки й архіпелаги,— все це або вилетіло з голови, або переплуталося, або згадувалося сіро й туманно, наче стояло десь на тому краю світу, за пеленою туману. Та, мабуть,

таких учителів, з неповно-забутою освітою, було тоді по селах багато, бо їх почали збирати в районі, вчити їх, розказувати й показувати майже на пальцях, як вести урок, як конкретно викладати кожен предмет.

Уявіть спрагу знань: тільки-но наливо в чашу вчителя, як він поспішає в село, до своїх дітей. А його малі й переростки вже стоять під школою, виглядають, ждуть учителя, тиснуться за ним у клас і ловлять кожне його слово, кожне правило з арифметики чи граматики, і якщо й не розуміють всього одразу, то охоплюють своєю пам'яттю — чіпкою, пожадливою пам'яттю дітей, які зголодніли і за хлібом, і за наукою.

Сашко розумів: потрібен папір. Діти або зовсім не вміють писати, або забули грамоту за роки війни. А потім — скільки їх можна вчити на слух? Місяць, два, три... По собі Сашко відчував, що пальці деколи аж сверблять, хочеться занотовувати, зловити, затримати на папері те, що прозвучало. І от — ні пера, ні клаптя паперу! Про книжки й говорити годі: деяких підручників не було в усьому районі, усний конспект передавався предметниками з вуха до вуха, як у грі "зіпсований телефон".

Тільки-но Сашко прибігав у район, на методнавчання, він швиденько обходив усі районні контори: фінвідділ, споживспілку, райсобез, пошту, випрошував там картону, там старих паперових мішків, там, якщо йому щастило, рулончик давніх, визолочених на сонці газет. Усе загортав, зв'язував і з трепетом, як дорогоцінний крам, приносив у школу. (Казав мені, що можна писати драму про те, як одного разу його перестріли в лісі два лахмітники з ножами, напали й пограбували, думали, що несе він справді якесь добро, бо вузол у руках великий, і як вони чорно лаялися, коли висипали на землю... цілу жужму газетних обрізків. Сашко, хоч і був наляканий, потім сміявся в душі всю дорогу: поживились розбійнички!)

Тут же, в темній хатині, вони розкладали на козликах папір і заходжувалися мудрувати. Розрізали картон, ділили на смужки газети, пороли й розгладжували руді, зроблені, видно, з соломи мішки (бо де-неде стирчали дрібні золотисті шматочки пшеничного стебла). А потім із

того добра, з газет і картону, шили й клеїли собі щось схоже на блокноти, на шкільні зошити.

Директор дивився, як майстрували діти: голови низько схилені над партами, тихо шелестить грубий сухий папір, хтось зосереджено посопує в кутку. А он Павлик Гриб, він по-дорослому закусив язика і шилом проколює дірки в товстому картоні; мала сестра коло нього завмерла, не дихне, заглядає на його роботу, личко біле й прозоре від застиглості. Старші дівчатка, ті зібрались до купи, шепочуться, радяться між собою, показують одна одній, як краще стягувати нитками зошити, і тільки зшиють один — одразу й кладуть на парту, всім підряд з першого ряду. Директор спідтайка поглядає на їхні руки, а руки були тонкі, блідуваті, в зелених прожилках. Дивився на те, як дитячі пальці уміють все швидко і звично робити, і думав з великою гордістю за себе і за своїх земляків: "Цей народ не можна вбити. Цей народ усе переживе, усе найстрашніше;.."

## VI

Він часто згадував один із лісових таборів, де потім ховалась і його мати з малими дитинчатами. Гниле урочище, яр, старі, обвішані мохом завали. Сюди, по одному, по двоє сповзалися ті, хто втік з-під вогню, хто врятувався від фашистських автоматників.

Перші дні, найжахливіші... Здавалося, не виживуть, усі загинуть у болоті. А насувалась зима. Спали спочатку на купах згребеного листя, під мокрим листям виступала вода. Мерзли, прокидалися від холоду, тулились один до одного. Якось мати підхопилась удосвіта, відчула — ріденьке болото під нею, спина задерев'яніла зовсім. Потяглася рукою, щоб укрити дволітню дочку і з страхом відчула: залякла дочка, аж паморозь виступила на розкритих грудях.

?Кінки вставляли з мокрих холодних куп, вкритих вночі інеем, і з неймовірною нетерпеливістю бралися за свій нелегкий труд. Щоб

обтулити дітей, зігріти їх, чимось нагодувати, особливо найменших, які мучились і страждали найбільше.

Ліс і раніше давав їм вогонь, тепло, приносив гриби і ягоди, лікував їх корінням та травами. А тепер він став для них єдиним прихистком від смерті і єдиною надією вижити. Люди швидко переходили до суворого, напівкоп-ного життя. Із хмизу, з листя напинали собі курені, стулювали якісь будани, а де траплялося сухіше місце, копали ями. Треба вогонь — робили трут і кресало. Треба взуття, одежину... Жінки, а з ними й діти дерли у лісі кору й лико, вимочували, сушили їх, плели собі постолі, робили халявки і шкарбуни. Лико терли і виминали на тонке волокно, щоб покласти замість вати у валянки, щоб пошити якусь куфайчину. В чагарниках, з-під снігу, збирали мерзлі ягоди, годувалися корінням, а коли притискав голод — мололи жолуді на борошно, хоч те борошно на смак було дерев'яне, ні трохи не краще за соснову тирсу.

В ті холодні воєнні зими підлітки й дідлахи навчилися плести Кошики, а з тонких лубків — коробки. Без кошика чи без коробка у лісі пропадеш. Навчилися вистругувати простенькі лижі, стулювати санчата, не для катання, а для того, щоб підвозити дрова, воду, торф (торфом обкладали і утеплювали землянки). Навчилися вирізати з дерева ложки, колодочки для ножів, гудзики (дерев'яні гудзики Олександр Іванович бачив і зараз у декого на обгорілих пальтечках). Старші хлопчики склепували собі майже бойові самопали, мали великий запас саморобних дротяних гачків, петель, пружинних пасток: усе це ставили потім на рибу і на дрібну лісову дичину.

Часто в таборі можна було бачити таке: викубливши ямку, сидить під куренем зморщений гномик-дідок. Велика шапка-вушанка затуляє йому очі, рукава вивернуті вниз і високо закачані, та все одно довгі для нього. Дідок, як видно, змерз; заляк, підтягує світлі вістрячки під носом, він зосереджено, навіть старикувато щось струже, щось вирізає саморобним ножем. Він робить щось дуже потрібне для господарства — кухонну дерев'яну — лопатку, кру-жок-підставку, колодочку для топірця. Тому "дідкові" не більше восьми-дев'яти років.

...Морози стояли жорстокі. Сашко, притягнувши в'язку хмизу до куреня, довго хукав на руки, розпалював вогонь у земляній пічці і перед вогнем часто розмишляв про війну і про народне горе. Війна і народне горе, як він бачив, розбудили в людях зовсім нові сили.

"Хто б думав, що в наших людях,— говорив він собі,— так багато від пращурів-лісовиків. Стільки дрімало в душі прихованих звичок, знань, терпеливості, набутих ще нашими предками, так глибоко переплелось нове, радянське, з тим, найдавнішим. Хоча б оця близькість до лісу, до природи, а разом із тим — незламне відчуття, що ми не самі тут у лісових завалах,, з нами вся наша країна від Уралу і до Амуру. І помста ворогові буде нещадна".

Коли з групою підричників Сашко йшов на операцію до залізниці, він брав з собою тільки найнеобхідніше: трут і кресало в кишені і автомат ППШ за плечі. Трут і кресало зробив йому дід Шапутько, старий і сивий, як лунь, до війни він був найперший столяр у колгоспі. Новий автомат з клеймом-Тульського заводу вручив йому перед строєм комісар Гордійович. І .коли в різкому спалаху блискавок серед ночі летіли під укіс фашистські цистерни, Сашко втикався головою в кущ або в канаву (а навкруг лопотіли, падаючи на землю, важкі мерзлі грудки і уламки заліза), і казав з гарячим торжеством у душі: "Ага, це вам гостинчик, виродки!.. Від мене і від всіх білорусів!"

...У. новій хаті, в білому сяєві сидів господар-учитель і згадував те, трагічне. Розповідав про минуле, про дітей в партизанському лісі, які безстрашно, немов звірята, лазили скрізь по болотах, кабанячих лігвах, по диких заростях, шукаючи собі їжі і небезпечних пригод, а я слухав його і думав: "Так от воно звідки все почалось!.."

Косе вечірнє проміння м'яко золотило вікна в школі, коли ми з директором зайшли в кабінет ботаніки. "Подивись, у нас непогані гербарії",— показав на стіни Олександр Іванович. "Непогані гербарії",— скромно сказано. Гербарії були великі й просто розкішні для восьмилітньої школи. Цупкі листки картону на півстіни і на них — немовби

живі квіти й трави, все багатство поліської флори. Видно було, що рослинки зібрані й наклеєні з великою любов'ю, от вони — з білими жмутиками корінців, з повним стеблом, з акуратно засушеним і розгорнутим листям, із чашечками квітів, у яких зберігся навіть жовтий пилок. Від гербаріїв пахло легким гіркуватим ароматом пересохлих трав, так пахне в кінці літа крихкий, вистояний на гарячому сонці чебрець.

Можна було б довго ходити від одної живої картини до іншої, та на столі вже виросла чимала гірка проштемпельованих поштових листів (директор не міг не показати їх), і я із здивуванням читав і розглядав адреси немолодих, солідних людей, які пишуть дітям у школу. Омськ, Сахалін, Карелія, Дніпропетровськ, Душанбе... В маленьку лісову школу надходять листи з найдалших аулів, містечок, станцій. Пишуть хворі жінки, пишуть льотчики, пенсіонери, бухгалтери, машиністи паровозів, просять дітей вислати сухої ромашки, ялівцю, березових бруньок, шалфею, адамового кореню, а найбільше — дуже популярної тепер обліпихи. Секрет листування, як я зрозумів, дуже простий: в одній центральній газеті було надруковано невелику замітку про те, що Кривичанська школа на Поліссі збирає, сушить і здає в аптеки багато лікарських трав, щороку вона — перша в області по збиранню зілля, і навіть має подяку від Міністерства охорони здоров'я. А все, що стосується здоров'я, має негайний відгук у людському серці: тож не дивно, що в невідому до того сільську школу одразу посипались листи з усіх куточків Союзу.

Олександр Іванович сам захопився, переглядає давню пошту, розповідає мені, з ким вони листуються вже п'ятий — сьомий рік. Ось стара башкирка з міста Салавата, називає вона учнів "мої дорогі синочки і дочечки",— пише, що поліські трави, а ще більш любов і турбота білоруських дітей зцілили її (опухали в неї руки), вернули її, стару матір, до життя. А один гідролог з острова Діксон, вдячний дітям за трав'яні посиочки, взяв та й прислав їм у школу... велике ікло моржа.

Хвалить директор якогось дуже старатливого Костуся, сина лісника; він здає найбільше цінних трав і коренів, сам розсилає пакуночки і на

Схід, і на Далеку Північ. Послухаєш Олександра Івановича — виходить, що і сад, і квіти в класах, і міні-теплицю, і ботанічні гербарії — все те зробили діти, юні сябри І природи, як він каже, зробили власними руками. Та я знаю тепер, з чого це почалося. Почалося "з куренів, з жорстоких морозів, почалося з Довгов'язого хлопця-підбивника, який своїм голодом і ранами на тілі запам'ятав: цей ліс, і ці трави, і ці мерзлі ягоди з-під снігу рятували від смерті дітей і партизанів тоді, в ті чорні холодні зими.

## VII

Лісові гавроші, вони все знали і все вміли у свої десять-дванадцять років. Вони були знахарями, були водовозами і няньками для своїх менших братів і сестер. Знали безліч маленьких секретів (де росте дикий часник і заяча капуста), нюхом, по якихось непомітних горбиках на снігу вгадували, де лежать приховані звіром ліщинові горіхи. Вони знали навіть, як вилікувати собі руки від сухих лишаїв.

...Тітка Мокрина заклопотано прибалакувала й кочегарила в печі, постогнував Григорій за своєю перегородкою, а в дітейу як помітив учитель, трохи ожили, повеселішали очі. Тепер у них лежали на партах-козликах нехай і саморобні, нехай і стулені а грубого паперу, та все ж — неабиякі, шкільні зошити. Задумались учні над іншим: чим писати?

Країна ще воювала з фашистами, ще потрібні були фронтові снаряди й літаки, а в Прикам'ї і в Сибіру уже

овним ходом виготовляли букварі, задачники, циркуляри, спалену Білорусію і на Україну вже мчали ешелони, на вагонах яких було написано: підручники, приладдя для шкіл... Та поки там через піски, болота, зірвані мости, глухі лісові дороги приїдуть новенькі ручки й чорнильниці у далекі білоруські Кривичі...

Директор помітив: хлопці його збираються в купку, перешіптуються, передають один одному маленькі пілочки, ножі, рашпилі. Видно, щось придумали.

У Кривичах до війни дехто прибивав скло у вікнах не цвяшками, а старими, непридатними перами. Дітлахи покопалися на попелищах у селі і принесли до школи повну коробку якихось іржавих, перепалених залізячок. Тепер можна було бачити ту саму картину, що колись у лісі: за козликом або десь на призьбі сидить насуплений старикуватий хлоп'як-поліщук (шапка в нього насувається аж на очі) і щось тре об цеглину. То він заточує перо...

Потім з'явилися саморобні ручки — з дерев'яних паличок. Пера прив'язували до них нитками або прикручували тонким мідним дротом. А незабаром з'явилися на партах і чорнильниці — з гільз, із баночок, вирізані з дубових плашок, зліплені й випалені з глини. Малі алхіміки винайшли і своє чорнило. Його робили з тертої сажі, з бурякового соку, з калини, з паленої цегли, з ягід бузини, з цибулиного відвару та ще хтозна з чого. Кожен приносив до школи якесь своє чорнило, якогось свого .неповторного кольору. В зошитах аж рябіло від сіро-буро-малинових кривульок і клякс.

Настав день, коли учні розгорнули перед собою зошити з газетних обрізків, і коли Олександр Іванович, трохи хвилюючись, промовив:

— Діти! Сьогодні напишемо перший диктант...

Два десятки голів схилилися над низенькими козликами. Заскрипіли в хаті тупі, широкі, обламані й знову заточені пера. Треба було вміти писати тими воєнними ручками: кожне перо не тільки скрипіло й співало по-своєму, а й дерло, шкребло, копирсало, вискубувало папір. Олександр Іванович знав муку такого писання, диктував по складах, не поспішав, ходив між рядами і поправляв худі, вперті, замурзані кулачки, які не так і не туди ліпили свої кострубаті букви. Він бачив, що менші тихенько

заглядають до старших, мабуть, зовсім забули, як вимальовувати окремі букви, особливо такі складні, як "ж", "ш", як велика "д" з хитрими закрутками. Та все ж, до краю напружуючись, менші потроху тяглись за старшими, рядок за рядком виводили у своїх зошитах, а щоб видно було їхнє сажове й бурякове чорнило, вони писали великими, товстими літерами і не вздовж газети, а впоперек, поверх надрукованого тексту.

Перший диктант називався (директор і досі його пам'ятає):  
"Весняний ранок у лісі".

...Був у загоні підривник, прислали його зі штабу як спеціаліста по детонаторах. Лисуватий, немолодий чоловік, років за сорок йому; все життя він просидів у лабораторії, коло своїх пробірок і реактивів, був добрий, як дитина, і, як дитина, наївний та безпорадний. Він страшенно мучився в лісі, блукав між трьома соснами, завжди отруювався, бо пив не там і не ту воду. Він проклинав ліс, казав, що це пекло, гадючник, що тут якщо не привалить тебе дерево, то сам провалишся в мох, утопишся в трясовині. Справді, він загинув якось безглуздо: в бою вивихнув ногу, упав і його догнали карателі, вбили.

Сам із лісових гаврошів, Олександр Іванович найбільше хотів, щоб і ці діти, які виростають у хатньому затишку, знали й любили пущу, щоб ліс і для них був не гадючником, а грибним, "ягідним царством, білим березовим другом. Другом, який, коли треба, напоїть і захистить тебе в тяжку хвилину.

## VІН

Це була школа незвичайна і діти в ній сиділи незвичайні.

Кожного ранку, привітавшись із класом, Олександр Іванович з тривогою\* поглядав у дальній куток, думав, чи прийшла Варя. Він побоювався, що Варя покине школу. Русяву, хворобливо бліду дівчинку, яка закутувала хусткою обличчя, учитель відразу посадив до ширми, у

темніший куток, далі від огню. Руки й половина обличчя у Варі були тяжко обпечені, вона й зараз не могла без страху дивитись на вогонь, що палахкотів у печі.

Директор знав, що Варя якимось дивом врятувалася від смерті — вже тоді, в останнє окупаційне літо, коли люди з лісів обережно прокрадалися у знищене село, до своїх городів, щоб кинути в землю бодай якусь картоплину. А на Поліссі, де піски й гниле болото, треба роками угноювати землю, щоб вона почала хоч трохи родити. Заради картоплини, заради дітей люди знову тяглись на те вигоріле, закляте місце, де стільки пережили горя. Тут же, на городах, оглядаючись та ховаючись по бур'янах, вони копали ями, прикривали їх бадиллям, маскували гілками. В теплі літні ночі деколи залишались і ночувати на городах, самі або з дітьми. Фашисти, видно, спостерігали за селом, пильнували, як сповзаються уцілілі партизанські сім'ї. Давали кривичанам при звичаїтись до тиші, трохи заспокоїтись. А тоді кидалися на городи ще лютішою облавою — як правило, під ранок, коли починало тільки світати. Йшли цепом, гасом обливали ями, де спали жінки з дітьми, підпалювали... Варя згоріла б тоді, як і мати, але в їхній ямі був ще один бічний погребок, глибший, викопаний для картоплі. В той останній момент, коли тупіт, лайка, брязкіт відра чи каністри прокотились у них над головою, мати хапливо, у відчаї, отерплими руками запхнула дівчинку у боковий погребок, затулила її своєю спиною, своїм тілом. Дівчинка задихалась від диму, знепритомніла, однак вижила. На другий чи на третій день вибралася з-під тіла матері...

Олександр Іванович не викликав Варю до дошки, не питав її при дітях, бачив, як вона мучиться — від того ж задушливого вогню, як ховає руки, і як їй зсудомлює рот, коли пробує щось сказати. Він підсідав до неї на перерві, перевіряв її зошити, хвалив, казав — золоті в неї руки, так гарно й чисто вона пише. Він дивився в її спечене, залите сухим жаром лице і з любов'ю, з мукою і ласкою казав; "Нічого, Варю, все в тебе минеться. Все заживе, загоїться. Ти міцна, розумна дівчинка, ти будеш щаслива, і я ще колись прийду до тебе на весілля, ось побачиш". На весіллі бін не побував. Він тільки в Гомелі, років через двадцять опісля,

випадково зустрів на вулиці, серед потоку пішоходів, молоду вродливу жінку з легеньким слідом опіку на щоці. Жінка впізнала його, кинулася крізь натовп і при людях уткнулася йому обличчям в груди, заплакала і, задихаючись від почуттів, вимовила: "Спасибі, спасибі вам, Олександр Івановичу! Ви просто не знаєте, що ви зробили для мене... Я тепер учителька, у мене дома двійко таких гарненьких дочечок..."

Недалеко від Варі сидів Костя-переросток. Як і всі партизанські діти, він три роки не ходив до школи, записався в другий клас, хоч був на зріст майже по саме плече директорові. Костя часто підсідав до вікна, повертав до сонця своє гостре, зморщене, в темному пушку обличчя і про щось довго, з нудним виглядом думав. Думав чи, може, просто дрімав. А вчитель раптом спинявся, щось йому плутало мову і осколки немовби гостріше ворушилися в рані під пов'язкою. Олександр Іванович питав себе: "Хто б міг повірити?.. Ну от зайшла б стороння людина, не кривичанська, чи подумала б вона, що цей хлопчак, підліток... своїми руками... задушив вгодовану німецьку вівчарку. Тоді, в одну з облав на городи, в соснячку під лісом. І сам упав коло пса, ні живий ні мертвий, з клубком шер--сті в руках..." Зараз Костя сумно дивився у вікно, тільки зрідка, немовби крізь сон, різко стенав плечем. Що йому ввижалося за вікном, хтозна.

А той же Павлик Гриб з малою горошинкою-сестрою, для якої він був з дитинства за няньку? (На його щупленькій сестрі — довга до п'ят куфайка і такі ж бездонні чоловічі валянки, що й в одному вона могла б заховатися з головою). Коли вдруге палили село, вони вдвох, тікаючи від пожежі й стрілянини, загубили своїх, забрели в хтозна-які хащі. Під холодним осіннім дощем, голодні, в самих сорочечках, накинutih спохвату на себе, вони потім цілий тиждень блукали десь у глушині по болотах, лісових урочищах, ховалися від поліцаїв та фашистів, аж поки в сусідньому районі, за сорок кілометрів від свого села, не набрали випадково—вже зовсім знесилені—на загін партизанів.

Цих дітей не треба було кликати до школи. Вони самі приходили сюди — за годину, а то й раніше, купками стояли в дворі, переминалися з

ноги на ногу, з очікуванням поглядали на вікна, поки не виходила тітка Мокрина й не кликала: "Та заходьте, заходьте вже, мої погорільці, погрієтесь коло печі, бо ви там зовсім задубнете на вітрі".

Тітка відчиняла двері, впускала їх у хату, а тоді пригощала кожного гарячим млинцем, примовляючи, що від таких млинців душа в людини добрішає і тане як віск.

З попелищ, з ям, з пожежних спогадів і снів діти бігли до школи, у свій тісний клас, щоб хоч трохи забути про те минуле, про невідступно страшне, послухати свого Олександра Івановича; а він їм щедро оповідував і про комбрига Котовського, і про великий Дніпробуд, і про Московське метро з підземними чудо-палацами. І діти оживали на уроках, відчуючи серцем, що є на світі велика Радянська земля і є на Радянській землі красиві, не спалені ворогом міста, а в тих містах — щасливе життя, з крамницями, з піснями під патефон, як було і в них до війни, і що те велике життя неодмінно повернеться до них, у знищене фашистами село...

На стіні ходики, бо на якогось дорожчого годинника школа тоді ще не розжилась (та, мабуть, не було годинників і в усьому селі, люди жили за сонцем), і Олександр Іванович вів уроки, як йому підказувала душа: не довго й не коротко, а так, щоб не дуже стомлювалися діти. Коли він бачив, як дехто з учнів, особливо меншенькі, починали солодко стулювати очі, пригрівшись від теплої печі, він тоді казав:

— Ну, дітлахи, перерва! Гайда на вулицю. І відпускав малих з класу.

Учні без галасу, припишкло виходили у двір. Трохи потоптавшись у затишку, вони сідали на призьбі й одразу куняли проти сонця. Всі були якісь в'ялі, сонні, ніби недавно прокинулись від зимової сплячки, не дуже кидалися гратись. Тітка Мокрина спочатку побоювалась, що її квартиранти (діти є діти, думала вона) \_\_ полізуть на город, за поли їх не втримаєш, і, дивись, витопчуть їй грядку, а в неї так гарно зійшла перша

цибуля й редиска. Пораючись біля печі, вона підбігала до вікна, нишком поглядала у двір. І дивувалась в душі: що це за діти, що з ними поробила війна? Всі наче притоптані до землі, приглушені. Ні галасу, ні сміху, ні тієї біганини, від якої гриміла колись школа. Стоять, немов сироти, руки опущені додолу. Або туляться гуртом до причілка, гріються. Ні, такі квартиранти на город не полізуть, тітка це бачила. Вони ще з ям знають, що таке город, що таке бульба. Вони затямили з війни: ходи обережно, стежкою, не зачепи того, що зійшло. Нога всохне, коли стопчеш городину, бо то — наш хліб і життя...

Якщо діти виходили кудись, то на вигін; за ворота і там блукали невеликими гуртками, як голодні гуси, вищипували зелену траву. Шукали собі козельці, молочай, кульбаби, рвали молоде, скроплене росю листя щавлю. Підпасалися на весняній траві. Щавель збирали і додому на борщ.

До школи не раз під'їжджав на бідарці Гордійович, голова сільради. Чорнуваті вуса у нього аж злиняли і сумно обвисли, щоки зовсім позападали, він тільки хитав головою і казав Сашкові, своєму підришникові: "Руїна, тяжка руїна, брате, в колгоспах — все попалив фашист! Ні плуга, ні борони в господарствах нема". Сором признатися — посилає він жінок у чужі села просити чи позичати насіння для посадки, бо весна, треба садити й сіяти, фронтові, підсобляти хлібом!

Гордійович питав про школу, питав, як тут діти, чи не підвезтл ще дровець, відкликав убік Мокрину й суворо дивився їй у вічі. Мовляв, не заспокоюйте мене, чесно скажіть, що з Григорієм, чи довго він мучитиметься від ран... Тітка Мокрина стояла на воротях маленька, сховавши руки під фартух, зажурено відповідала й щось перепитувала. А з луку повівав теплий весняний вітер й відносив її слова кудись поза двором. Потім Гордійович копався в сіні, що лежало в його бідарці, і передавав хазяйці... кошик з картоплею: "Печи, Мокрино, підгодовуй наших дітей. Берегти їх треба, бачиш — мало їх, одна жменька повернулася з лісу. А було ж стільки!.. У кожній хаті вулик... І в мене восьмеро". Гордійович раптом вмовк, провів кулаком по сухій щетині,

згорбився й поїхав геть, щоб ніхто не бачив, як йому звело й скривило гіркою судомою обличчя.

А днів через два Гордійович підкотив до школи веселий, як ніколи. Він сам погукав дітей з лугу: "Сюди, живенько, от вам американські гостинці, передали для вас із області!" Діти юрмою накинулись на яскраві пакети, оченята горіли в кожного від радості: такого дива, в таких золотих та сріблястих обгортках вони ще ніколи не мали в житті. Чи знав Гордійович, що через ці ленд-лізовські подарунки він тиждень обминатиме школу, соромно буде потикатися дітям на очі... В тих золотих та срібних пакетиках виснажені війною кривичанські діти — вже потім, у класі — витягали собі такі гостинці: порошки для дезинфекції води, жувальну гумку, зубну пасту, крем для загару. І тільки в деяких, скромніше оформлених, було щось придатне для їжі, а саме: консервовані галети, які, однак, скидалися на брусочки темного желатину або на брикетки сухого торфу, без ніякого смаку й запаху.

"Які паразити! — не міг заспокоїтись Гордійович, крутив чорними вусами, сварився, ображений за дітей.— Нас водили за носа з тим другим фронтом, а дітям... а дітям всучили щось ніби для насмішки!"

.Словом, відпустити учнів на перерву було неважко. А от скликати в клас... Директор ходив круг хати, гукав і збирав їх так, як збирає господарка курчат, що порозбігалися десь у траві.

Якось на уроці Олександр Іванович пожурився про це вголос і звернувся до всіх:

— Де б нам, діти, знайти дзвоника? Погано без нього. Та й що то за школа, де не лунає голос дзвоника, правда?

Клас мовчав, мабуть, дехто думав, де ж його дістати такого добра. Тітка Мокрина витягувала з печі великий казан з водою, вона збиралася

попарити хворого партизана. А Григорієві саме було погано, трясло й лихоманило його, і він похмуро озвався з-за перегородки, пожартував:

— На біса вам той дзвоник! Я вам буду зубами видзе-ленькувати, чуєте, як мене трясє й колотить.

Григорію ставало дедалі гірше й гірше, діти про те знали, і його невеселий жарт тільки засмутив клас. Перемовчали.

А тоді встав з-за козлика Павлик Гриб.

— У нас дома є дзвоник,— сказав Павлик і раптом чомусь почервонів.  
— Тільки він, Олександрє Івановичу, не людський, а кінський.

— Який, який, Павлику?

— Ну, такий... Кінський,— повторив хлопець.— Ще від діда Філона зостався у нас. Я його на свого Буянчика вішав.

— Принеси, подивимось,— усміхнувся приховано вчитель і не став розпитувати хлопця ні про діда Філона, ні про його Буянчика.

Павлик на перерві швиденько збігав додому і влетів у клас розпашілий од вітру й захеканий. "От!" — і він подав Олександрю Івановичу на долоні щось ніби живе, схоже на горобця. Усім своїм виглядом Павлик промовляв: "Беріть, тільки обережно, бо штука така, може пурхнути у вікно!"

Директор узяв. То був старий дзвоник, мідний, густо вкритий зеленкуватою іржею. Виднр, він довго лежав десь у землі.

— Де ж ти його відкопав? — спитав учитель.

І зрозумів: даремно спитав, мав би стриматися, не підштовхувати хлопця, бо Павлик одразу спохмурнів, запекло йому, видно, пережите. У нього аж виступили на обличчі, під тонкою шкірою, бурі темні плями. Днів через п'ять, на уроці, коли вони згадували своє погорільське лісове життя, встав і Павлик. Він твердо, це вже в нього була така звичка, сперся обома руками на стіл, як спирається чоловік на підводу чи підвіконня, опустил голову й глухо, ніби сам для себе, заговорив. Про те, найстрашніше для них.

...Він чув, що машини ревуть на вулиці, все горить: сусідні двори, клуні, сіно в людей; у хаті в них так світло стало, як удень, мати кидається з кутка в куток (і тінь кидається за нею), вона стиха охкає, не знає, що хапати в руки. "Аню, вдягайся!" — крикнула мати на дочку, Павликову сестру (ту, з якою він блукав у лісі). А мале дівчатко, настрахане криками на вулиці й палахкотінням заграви, топталось в ліжку, і от пригнулось, принишло за подушками, уткнуло в темну щілину голову:

— Ма! Я вже сховалась. Німці мене тут не знайдуть.

Ці наївні дитячі слова переказували потім у лісі як гіркий жарт з їхнього воєнного життя.

Чулися різкі голоси й команди, фашисти виганяли на вулицю худобу, замикали хати й сараї, щоб підпалити.

Павлик вистрибнув у вікно. (Вже потім, у лісі, він побачив, що накинув на себе тільки піджак, а ноги босі, подер і поколов їх до крові, підошви печуть вогнем). Та спершу він кинувся до хліва, хотів одв'язати Буянчика, свого ло-шака-дволітка, веселого, тонконогого коника, з м'якою довгою сріблясто-сірою гривною. Лошак прибулдився до села. Павлик спіймав його за спаленим хутором, привів на пояску додому й ціле літо доглядав його, ховав од німців. Лошаки, як правило, гарячі й норовисті, не підпускають до себе малих, які лізуть покататися. Та Буян був добрий і спокійний коник, він давав себе загнуждати, любив м'якими

губами ловити й обпирхувати вухо Павликові. І хлопець не раз тікав на своєму лошакові од поліцаїв та нічних облав.

Зараз Павлик спрожого кинувся до хліва, шарпнув двері, та мати, як на біду, замкнула хлів на штабу. Вона вже вискочила з хати, в одній руці у неї подушка, а в другій — дитина. Нічого потрібнішого за подушку не придумала схопити, не взяла навіть взуття для малої дочки, потім кляла й лаяла себе в куренях. Городом, поміж сухими кия-хами побігла" мати до лісу, притуляючи до себе німе від страху дитя, ляна сорочка біліла на матері, і якийсь фашист голосно крикнув з вулиці, послав навздогін їй довгу чергу з автомата. А Павлик бив ногою у двері, рвав на себе штабу, кров текла з розбитого пальця. Чутливий Буян відгукувався з хліва, тривожно хропів і бив копитом у землю, дим і заграва збуджували молодого коня.

— Де ключ? Ну де ключ? Де вона поклала цей крющ? — плакав і шарпав за штабу Павлик.

Він почув, як, буксуючи в глибокому піску, підкотила машина до їхнього двору, фашисти вдарили прикладами у дерев'яні ворітця — затріщали дошки.

І тоді, в останню мить, Павлик кинувся в густе картоплиння, поповз городом до канави, до шелюги й верболозів.

Відбіг далекувато, оглянувся. За старою липою, де стояв їхній двір, бушувало полум'я. Горіла хата і хлів, вогонь двома язиками здіймався в холодне нічне небо. І раптом хлопець застиг. З того краю, з полум'я, почулося тужливе, повне відчаю і болю іржання— Смертельний, ніби людський голос, розтинав нічну темряву. Буян кликав до себе — врятувати, допомогти, визволити його з пекельного виру вогню.

Павлик заметався на місці. Його самого немовби обкидало жаром. Він не знав, куди йому бігти: назад, до коня, чи далі, в ліс, до партизанів?

Кулі посвистували над ним, а він плакав, перебігав від куща до куща, дивився з жахом на вогонь і шепотів крізь сльози: "Гади... Гади... для чого ж ви коника мучите!"

Минали дні, місяці, а Павлик прокидався у таборі мокрий од поту. Серед найглухішої ночі, в абсолютній тиші його будило далеке, приглушене відстанню передсмертне іржання Буяна. Хлопець мовчки втуплювався в темряву і за покровом осінньої пущі бачив, як серед вогню, прив'язаний до жолоба, б'ється з полум'ям, з димом, з головешками обрушеного дерева його вірний і добрий Буян.

Ці сірі, ці ненависні потвори в касках, ці холодні забро-ди-убивці, що все перетворювали на кров і попіл... Як їх ненавидів Павлик, як він упрошував комісара загону. "Дайте й мені автомата, дайте, я буду мститися!"

Х

— Оце той дзвоник. З мого Буянчика,— сказав Павлик; нахмурився і подав директоріві свою знахідку, яку відкопав на згарищі, там, де колись у них стояв дерев'яний хлівець.

З-під Павликового рукава виглядала дрібна й гостроока його сестричка (вона з головою потопала в битих валянках); сестричка теж хотіла вставити своє слівце, та хлопець осмикнув її, суворо поворушив бровами "цить!" і заговорив сам, тільки неголосно й звертаючись ніби не до класу, а до парті:

— Ну от... тоді, до вогню, я вішав цей дзвоник на свого Буянчика. Пускав його пастися в лісі, і зовсім не страшно було, що він заблудиться. Він собі пасеться, а я лежу в траві от і слухань. Далеко він забреде в глушину, та все одно .чути. Ходить кінь, а дзвоник легенько стукається йому об груди (я повісив дзвоник на довгому шнурку) і, тонко видзвонює:

дiнь-дiнь, дiнь-дiнь. Наче мала пташка озивається з гущини... От, візьміть, Олександрі Івановичу. Може, згодиться...

Тільки тепер Олександр Іванович додивився, що руки у Павлика в сажі. Масна сажка разом з перепаленою землею в'їлася йому в долоні, набилася під нігті. Зараз усі вони, подумав директор, всі його малі й переростки в одній упряжці з дорослими. Йдеш селом і бачиш: там розгрібають горби піску на запустілому дворіщі, там тягають колоди, там носять каміння і бити цеглу. Весна, ворухиться спалене село, діти теж копаються, як жуки, у дворах. Частенько бачиш: тягне мале на собі мішок з цеглою, очі кров'яніють від натуги, страшно дивитися — як воно не підірветься? А проте нічого, витримують. Звикли діти за війну.

Він рився в перегорілому піску й попелі, як раптом лопата черкнула об щось залізне. Нахилився — жмут гриви і... дзвоник. Павлик задихнувся, ніч вдарила йому в очі, моторошне передсмертне іржання коня зірвалося і прокотилося по всіх закутках його душі...

Дзвоник з Буяна, як помітив директор, був обгорілий і без язичка-калатала.

Нічого, ми полагодимо, сказали хлопці. Просвердлили невеликий отвір, 'приклепали з міді круглий гачок і повісили маленьку гаєчку.

Олександр Іванович тихо покалатав дзвоником над своїм вухом і усміхнувся: гарно дзвонить! Голосок лункий і чистий. Справді, так озивається у весняному лісі дрібна сіренька пташка — славочка. Неважко було уявити в цю мить: мир, тиша над весняним світом. Лежить собі хлопчина у траві, руки заклав під голову і слухає, слухає, як шелестить ліс, як мирно пофоркує кiнь за деревами і як здалеку докочується: дiнь-дiнь, дiнь-дiнь...

"Дорогі мої гавроші, мої погорільці! — глянув на клас, охоплений щемливим почуттям директор, сам вразливий душею і не набагато

старший за своїх вихованців.— От що я хочу вам сказати. Дитинство моє пропало. Згоріло воно, з перебитою рукою воно, з гранатними осколками воно, і ті кляті осколки вилазять крізь шкіру, не дають мені спати вночі. Та знаєте, що я хотів би, всім своїм серцем хотів би для вас? Щоб до тебе, Варю, і до тебе, Павлику, і до тебе, нахмурений Костю-переростку, щоб до всіх вас повернулося хоч трошки дитинства, нашого простого сільського дитинства — з лугом, з теплою рікою, з веселими походами по гриби. Ще не пізно для вас. Війна ось-ось закінчиться, вона закінчиться скоро, побачите, і хай вам навстіж відкриється ліс, тільки вже без сирих колод і тих пекельних в'язанок дров, які до крові ріжуть плечі. Просто, щоб ви забрели на галявину, впали на траву і слухали, заморожено слухали кожен свого дзвоника. Ось що я хотів би для вас, мої добрі гавроші!"

## XI

Два роки школа жила на квартирах. Від тітки Мокрини, яка ганяла рогачем над їхніми головами і пригощала дітей на уроках печеною картоплею, млинцями і березовим квасом і яка вилікувала хворого Григорія (він став бухгалтером в артілі), учні перебралися в просторішу хату. А там громадою, всім колгоспом кривичани поставили дерев'яну вузькувату комірчину на два класи, де й облаштувалася тимчасово школа. За цим першим приміщенням стала потроху рости в центрі села нова капітальна споруда. Вже з'явився у школі сторож-завгосп, великий філософ і господарник дядько Петро. Він говорив, як бог, і при тому стукав своїм прокуреним пальцем вам у лоба. "Головне що?—казав він суворо.— Головне — мати своє соображе-ніє життя в голові". Дядько поїхав у Гомель і там купив дві необхідні речі — бачок для води і новий дзвоник-. Бачок сподобався всім, діти підбігали до нього на перерві і не стільки пили, як розхлюпували воду, дивилися, як б'є з нього веселий світлий фонтанчик.

А от новий дзвоник...

Директор узяв його, легенько покалатав над вухом і поморщився: ні, не той голос, якийсь писклявенький.

Дядько Петро на цьому не зупинився. Він привів у школу молодих енергійних монтерів, і хлопці поставили елект-родзвінки в усіх коридорах. Тепер в учительській натискували кнопку — і сухе деренчання прокочувалося під склепінням школи, точно й суворо оголошуючи перерви.

Дядько Петро перемиг. Він привселюдно, в тій же учительській, узяв старий дзвоник і вже хотів його викинути.

— Петре Петровичу! — зупинив філософа Олександр Іванович.— Постривайте. Не треба. Це наша реліквія. Це дуже пам'ятна річ — для мене і для перших наших вихованців. Прошу, поставте його на місце.

Старий обгорілий дзвоник поставили в шафу за скло. Минуло понад тридцять років, а традиція не порушується: першого вересня і в травні, на початку і в кінці навчального року, виносять у двір столик, покривають його червоною скатертиною і тоді... Тоді над школою лунає голос мідного, трохи погнутого й надщербленого ветерана-дзвоника, який горів у вогні війни і не згорів, зберігся сам у землі і зберіг свій чистий дзвінкий голос.

\* \* \*

На вулиці сутеніє. Я прийшов сюди, щоб попрощатися з школою. Довгий коридор, відлунюють кроки, м'яка темрява в класах. Тихо й порожньо. Ген у глибині світить одна електролампочка. Я йду туди, ще раз хочу постояти в краєзнавчому куточку. В котрий раз читаю слова, з такою любов'ю вимальовані дитячою рукою: "В березні 1931 року в нашому селі Кривичі був організований колгосп "Піонер". Першим головою колгоспу був..." І тут мені перехоплює горло, сльози радості й болю застряють клубком, дрож хвилювання пробігає по тілу. Батько... Мій

батько... Він лежить зараз у степу, на півдні Кіровоград-щини. Маленьке селянське кладовище, скромний обеліск і напис: "Учасник громадянської війни". Чи думав він перед смертю, що там, на Поліссі, в його рідному селі, не забули його, пам'ятають, згадують на уроках у школі ось уже півстоліття.

..."Калі б не було на світє дrevцев, нічога б на землє не росло",— так мудро і так співучо відповідали дівчатка на уроці ботаніки. І раптом директор, без ніякого, здавалося б, зв'язку, підвівся й спитав: "А хто, мої дорогі сябри, разом з вашими дідами боровся проти куркулів у нашому селі і став першим головою колгоспу?"

Ті ж мелодійні голосочки, що так мило й дзвінко вимовляли слова: зя-зюль-ки, птушки, кветкі,— назвали майже хором його ім'я, батькове.

Це приголомшило, зворушило мене до сліз.

І тоді ж, на уроці, подумалось: як глибоко все переплелось в нашому житті!

Молодий поліський хлопець, лісоруб, він стає кінногвардійцем Червоної Армії, воює, на Південному фронті проти Денікіна, і десь під Лозовою, в селі Михайлівському

знайомиться на пості з худенькою й чорнявою, як циганочка, батрачкою-українкою. Спалах кохання в юних серцях, кілька вечорів — на двох — під літніми зорями, а потім бої, і молодий, до безтями відчайдушний кіннотник рятує свою дівчину-долю від білогвардійської розправи, верхи на коні вихоплює її з оточення. А далі нові бої, удвох проходять вони Південним фронтом до Перекопу, з громадянської повертаються поїздом у його рідне село на Полісся, і там недавній фронтовик, командир ескадрону твердою рукою придушує заколот куркулів, створює міцний колгосп у глухій лісовій окрузі. А вона стає в тім колгоспі першою стахановкою. І знов їх посилають на Україну, в голодні

стеги, де потрібні руки й більшовицьке серце, щоб підняти суху неорану землю. Вони будують нове село з прекрасною назвою Володимирівка, і тут ростуть у них діти, в свідоцтвах яких записано, що старші з них, які народилися в Кривичах,— білоруси, а менші, народжені в степу,— українці...

Я стою перед стендом у школі, горить лампочка, м'яко освітлює оті, виписані дитячою рукою слова: "Першим був..." За вікном уже ніч, глухо шумить весняна пуща, великі простори лежать між степом і Поліссям. Та ні, нема того гнобтивного відчуття, що забрів кудись далеко, в чужий закуток. Тут усе до болю торкає моє серце, все прокидається пам'яттю крові, пам'яттю моїх батьків. Я думаю: давно, з часів древлян і кривичів, з часів степових моїх предків так глибоко переплелася наше коріння, наша спільна доля і наша історія. У горі, під час навал, у пожежах ми були разом, разом з правіку і до сьогодні. Наші пісні й мови нероздільно переплелися, і наша спільна радянська доля виколосилася на півдні золотими колгоспними пшеницями, а на Поліссі — яскравими факелами над білоруською пущою.

Їду додому, переповнений найсвятішими думками. Згадую Шуру, згадую його школу на квартирах, згадую історію обгорілого дзвоника... Поїзд стукотить і стукотить на стиках, прорізує світлом весняну ніч, а мені всю дорогу бринять у душі слова: зязульки, квітки, молодіє древця...

Я везу тобі, батьку, простенький дарунок дітей — гілочку сосни. З твого синього березового, краю. З твоєї і моєї землі.

1976 р..